

mətnlərinin şifrəsini açdı və üç dildə: fars, elam-midiya və akkad dilində olan bu mixi yazı şifrəsinin açılması çox sayda digər mixi yazı mətnlərinin oxunuşunu asanlaşdırdı.

Bisütun yazısının elam-midiya mətnini 1855-ci ildə K. E. Norris oxuya bilmişdir. Onun başladığı işi isə mənşəcə alman aşkenaz yəhudisi olan, lakin elmi fəalliyətini Fransada davam etdirən Y. Oppert olmuşdur. Mixi yazıların şifrəsini çözüən dünya

Ələsgər Siyablı

(əvvəli ötən sayımızda)

Həmin yüzilliklərdə Ön Asiya-yə səyahət edən bilim adamları, hərbi məqsədlə bu bölgəyə göndərilən avropalı hərbiçilər qədim abidələri tədqiq edərkən burada rast gəldikləri qədim yazı nümunələri haqqında öz ölkələrindəki elmi dairələrə, dövlət məqamlarına məlumatlar göndərirdilər. Bu abidələri tədqiq etmək üçün təşkil edilən çoxsaylı elmi ekspedisiyalar müxtəlif bölgələrdə bir

Dünya tarixinin Turan dövrü

Tarixin ilkin dövrlərinə aid arxeoloji abidələrdə aşkar edilən çoxsaylı mixi yazı mətnlərinin şifrəsinin açılaraq oxunması nəticəsində İkiçayarasında VI minillikdən etibarən mövcud olan və böyük inkişaf mərhələsi keçmiş qədim dövlətlərin tarixini əks etdirən çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. Mesopotamiya adlanan qədim İkiçayarasında və Misirdə IV minillikdən etibarən istifadə edilən ilk yazı növü piktoqrafik, yəni şəkilli və ya təsviri yazı idi. Bu yazı inkişaf edərək mixi yazı sistemə çevrilmişdir. Mixi yazını kəşf edən xalq sumerlərlərdir. Mixi yazının e. q. 3500-cü ilə aid gil lövhə üzərində olan ilk nümunəsi Sumerin Kiş şəhərində tapılmışdır. Ondan sonra Uruk şəhərində arxeoloji qazıntı zamanı tapılan mixi yazı sənədləri m.ö. 3300-cü ilə aid olmuşdur. 1886-cı ildə Misirin Amarn kəndində və 1906-cı ildə isə Türkiyənin Boğazköy qəsəbəsində mixi yazı lövhələrindən ibarət zəngin arxiv aşkar edildi...

çox arxeoloji mədəniyyət mərkəzləri aşkar etdilər. İkiçayarasının quzeyində e.q. V minilliyə aid Hələf mədəniyyəti, V minilliyin sonu IV minilliyə aid Ur şəhərinin yaxınlığında Ubeyd mədəniyyəti, IV minilliyə aid Uruk mədəniyyəti, yenə eyni tarixi dövrə aid Xuzistanda Suz mədəniyyəti aşkar edilmişdir.

Bunların ardınca İtalyan arxeoloqu R. Pumpelli tərəfindən Türkmənistanda X-IX minilliyə aid olan və elm aləmində Ön Asiya mədəniyyətinin mənbəyi hesab edilən Anau mədəniyyəti aşkar edildi.

Hindistanda e.q. III minilliyə aid edilən Harappa və Mohenco Daro mədəniyyətlərinin aşkar edilməsi ilə turanlıların öz ilkin vətənlərindən hərəkət istiqamətləri tam şəkildə müəyyən edilmiş oldu. Adları qeyd olunan bütün bu mədəniyyətlər onları aşkar edən bilim adamları tərəfindən ümumi şəkildə Turan mədəniyyəti adlandırılmışdır.

Tarixin ilkin dövrlərinə aid arxeoloji abidələrdə aşkar edilən çoxsaylı mixi yazı mətnlərinin şifrəsinin açılaraq oxunması nəticəsində İkiçayarasında VI minillikdən etibarən mövcud olan və böyük inkişaf mərhələsi keçmiş qədim dövlətlərin tarixini əks etdirən çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. Mesopotamiya adlanan qədim İkiçayarasında və Misirdə IV minillikdən etibarən istifadə edi-

nəsi Sumerin Kiş şəhərində tapılmışdır. Ondan sonra Uruk şəhərində arxeoloji qazıntı zamanı tapılan mixi yazı sənədləri m.ö. 3300-cü ilə aid olmuşdur. 1886-cı ildə Misirin Amarn kəndində və 1906-cı ildə isə Türkiyənin Boğazköy qəsəbəsində mixi yazı lövhələrindən ibarət zəngin arxiv aşkar edildi. 1853-cü ildə İraqda Qoyuncuq adlı ərazidə qazıntı zamanı Assur hökmdarı Assurbanipalın paytaxtı olmuş Nineviyada Sumer, Akkad və Assur dillərində e. q. VII əsrə aid 25 min mixi yazı lövhəsindən ibarət çox zəngin bir kitabxanası aşkar edilmişdir.

Alman alimi Q. Qrotofend 1621-ci ildə aşkar edilmiş və Karsten Nibur tərəfindən dərc edilmiş pers dilindəki Persopol mixi yazı mətninin şifrəsini 1802-ci ildə açdı.

İngilis ordusunun yüksək rütbəli zabiti olan H. Rauilson Qacar şahının ordusuna təlim vermək üçün göndərildiyi İranda 1827-ci ildə Bisütun qayası üzərindəki yazını aşkar etmişdi. Rauilson Ekbatan (Həmədan) şəhərinin yaxınlığında 105 metr hündürlükdə yerləşən və I Dara tərəfindən üç dildə yazdırılan e. q. 523-521-ci illərə aid Bisütun qaya kitabəsini öz həyatını təhlükəyə ataraq 1837-1844-cü illərdə surətini çıxarmağa nail olmuşdur.

Rauilson sonradan Bisütun

nin məşhur alimləri bu yazıların dilinin hansı xalqa aid olması məsələsində xeyli baş sındırılmışlar. Norris ikinci mətnin dilini iskit-sak dili. Oppert, Lenorman və Mortdmann midiya dili adlandırdılar. Nəhayət, nə sami, nə də ari dil ailəsinə mənsub olmayan bu dilin turanlı xalqlara aid olması əksəriyyət tərəfindən qəbul görmüşdür. Çünki bu dildə yazılan mixi yazıların meydana çıxdığı dövrdə sami və ari irqi hələ tarix səhnəsinə qədəm qoymamışdılar.

Müasir dövrün bilim adamları Bisütun kitabəsindəki ikinci mət-

nin dilini idioloji səbəblərə görə midiya dili adlandırmaqdan imtina edərək onu elam dili kimi qələmə verirlər. Çünki Midiyalıların dilinin türk dilləri ilə qohum və aqlütinativ quruluşa malik olmasının qəbul edilməsi midiyalıların hind-iran mənşəli xalq olması haqqında avropasentristlərin və iranistlərin irəli sürdükleri tezisi puça çıxarmış olur.

Sumer-akkad dilinin və mədəniyyətinin mənşəyi haqqında Turan nəzəriyyəsinin banisi görkəmli ingilis alimi Henri Rauilsondur. 1851-ci ildə Assurbanipalın mixi yazı kitabxanasını kəşf edən Rauilson bu mətnlərin yazıldığı aqlütinativ adlandırılan hecalı dilin turan-türk mənşəyinə malik olduğu fikrini ilk dəfə

duğu haqqında nəzəriyyənin ən qatı tərəfdarları idilər.

Turan dili terminindən öncə qədim dünyanın ari və sami olmayan dillərini adlandırmaq üçün E. Rask, H. Rauilson, Y. Oppert və başqaları iskit dili terminindən istifadə edirdilər. Sonra Turan dili termini üstünlük qazandı.

Öz qrammatik quruluşuna görə sami və ari dillərindən köklü surətdə fərqlənən bu dil aqlütinativ və yaillisaqi quruluşa malik olub sözün kökü dəyişməz qalır və sözdüzəltmə şəkilçilər vasitəsilə həyata keçirilir.

XIX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən Turan adı ari və sami olmayan bütün dilləri özündə birləşdirən bir termin kimi istifadə olunmağa başlandı. Məşhur ingilis alimi, tarixçisi və etnoloqu Baron M. Bunzen yazırdı ki, "Mən ilk dəfə 1847-ci ildə sami və ari olmayan dillərdə danışan xalqları Turan adı altında birləşdirməyə risk etdim".

Beləliklə, H. Rauilson qədim mixi yazı mətnlərinin yazıldığı dili Turan dili, Baron Bunzen isə bu dildə danışan xalqları Turan xalqları adlandırmışlar.

1849-cu ildə Maks Müller Bunzenə yazdığı məktubda onun Turan dili və xalqı haqqındakı fik-

rini geniş təhlil etdi və dillər haqqında 1861-ci ildə irəli sürdüyü nəzəriyyəsində Turan dilini ari və sami dilləri ilə yanaşı başəriyyətin malik olduğu üçüncü bir dil ailəsi kimi müəyyən etdi. Maks Müller türk diliniTuran dilinin bir dialekti hesab edirdi və onun qrammatikasını tatar-türk qrammatikası adlandırdı. O Turan dilini quzey və güney olmaqla iki qrupa ayırırdı. Quzey Turan qrupuna Ural-altay dillərini, Güney Turan qrupuna dravid dillərini, tamil, malay, tay və s. aid edirdi. (M. Müller. 1862, 198, 322)

(ardı gələn sayımızda)